

УДК 902. 2(477)»1919/1925»

А.О. ГОРЬКОВА

**Законодавча база Української СРР у галузі
охорони археологічної спадщини (1919–1925 рр.)**

У статті розглянуто процес становлення та розвитку законодавчої системи в галузі охорони культурних пам'яток у радянській Україні. Проаналізовано вплив законодавчих актів на охорону та збереження археологічних пам'яток.

Ключові слова: законодавство, культурна спадщина, археологічні пам'ятки.

Законодавство про пам'ятки історії та культури як система нормативно-правових актів є важливим джерелом для вивчення та розуміння етапів розвитку й становлення охорони культурної спадщини України, невід'ємною частиною якої є археологічна спадщина – як «вразливе і невідновлюване джерело знань про історичне минуле» [1].

Ключовими законами законодавчої бази у галузі охорони археологічних пам'яток є закони України «Про охорону культурної спадщини» та «Про охорону археологічної спадщини» [2]. З часу перших законодавчих актів Української СРР до відповідних актів незалежної України минуло 85 років. На жаль, багато чинників, які загрожують археологічним пам'яткам залишилися і сьогодні: несанкціоновані розкопки, колекціонування, пошуки скарбів, знищення пам'яток тощо. Актуальним є вивчення основних законодавчих актів радянської України в охороні культурної, зокрема археологічної спадщини з метою: аналізу їх сутності, особливостей реалізації в радянський час; виявленню, які з постанов унесли дійсно важливі корективи в охорону археологічних пам'яток і позитивно вплинули на її подальший розвиток; як державні та громадські органи підтримували чи ігнорували положення чинного законодавства. Хоча більшість законодавчих й інших нормативних актів Української СРР нині втратили свою юридичну силу, проте вони становлять історичну та практичну цінність і відображають поставлені завдання, сформований комплекс заходів із охорони та збереження пам'яток, розкривають принципи виховання «в душі глибокої пошани до минулого свого народу» [3]. Цей місток між минулим і сьогоденням є важливим для розуміння недоліків, яких ми вже сьогодні можемо уникнути завдячуючи досвіду минулих поколінь.

Вітчизняна історіографія в загальних рисах окреслює проблему охорони археологічної спадщини 1919–1925 років на законодавчому рівні. До основних робіт можемо віднести дослідження В.І. Акуленка, О.О. Нестулі, С.З. Заремби, С.І. Кота. Інформативними є збірники нормативних актів України. Та найбільший пласт інформації почерпнуто з архівних джерел: з-поміж матеріалів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України

(ЦДАВО України) проаналізовано фонд Народного комісаріату освіти (ф. 166), вивчено матеріали Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського – особові фонди Я.П. Новицького (ф. 202), В.Г. Ляско-ронського (ф. 90), В.Ю. Данилевича (ф. XXIX) й інші.

У даному дослідженні нормативні акти, постанови, декрети, об'їзники викладено за хронологією опублікування документів чи надання документам юридичної сили.

Через постійну зміну політичної влади в Україні перший нормативний акт про охорону пам'яток – пам'ятників історії і культури з тогочасною термінологією – був виданий лише 1 квітня 1919 р. – декрет Раднаркому «Про передачу історичних і мистецьких цінностей у підпорядкування Народного комісаріату освіти». Четвертий пункт цього декрету розкриває заходи з охорони археологічної спадщини, згідно якого речі художньо-історичної цінності (громадські і приватні колекції монет, старовинна зброя, старовинні книги, статуї, килими, тощо, що знаходилися у власності будь-яких відомств, установ, організацій, приватних товариств і осіб) на першу вимогу Народного комісаріату освіти, мали бути передані під охорону держави. Відділом мистецтва при Народному комісаріаті освіти організувалися спеціальні комісії з компетентних осіб, для встановлення ступеня мистецько-історичної вартості вилучених старожитностей [4]. Прийнятий правовий акт сконцентрував усю охоронну діяльність в одному державному органі, обмеживши таким чином повноваження місцевих органів охорони пам'яток. У декреті відсутня класифікація об'єктів культурної спадщини, не визначено їх правовий статус – подається лише перелік предметів художньо-історичної цінності, що ускладнювало процес реєстрації об'єктів археологічної спадщини, частина з яких, навіть, не була зазначена у декреті. У процесі реалізації декрету було видано розпорядження Всеукраїнського Комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини (далі – ВУКОПМІС) від 25 травня 1919 р., згідно якого всі приватні колекції необхідно було зареєструвати у триденний термін [5]. Власники складали опис свого майна із клопотанням про видачу охоронного свідоцтва (листа) та відсилали до ВУКОПМІС. У інших випадках ВУКОПМІС проводив опис майна особисто [6] та видавав відповідні акти про взяття на облік предметів старовини [7], які залишалися у власника чи передавалися до державного музею. Таким чином, історико-художні цінності, у т. ч. відчуженні археологічні колекції й окремі предмети, поповнювали зібрання краєзнавчих, археологічних музеїв, що сприяло популяризації археологічної спадщини серед населення. Колекції, що залишалися у власників знаходилися під суворим наглядом і опікою як державних органів, так і самого власника, який зобов'язався зберігати їх.

На початку 20-х років XX ст. націоналізація та перехід у підпорядкування Народного комісаріату освіти історико-художніх цінностей активно проводилися не тільки серед приватних колекціонерів – націоналізовані були також усі музеї, які діяли до революції, а також маєтки і садиби. Так, 23 червня 1919 р. було прийнято декрет РНК УСРР «Про націоналізацію Київського міського музею і музейних збірок В. Н. Ханенка та Г. О. Гансена» [8]. При вищевказаних музеях створювалися музейні фонди, куди надходили врятовані речі музейного значення. Також у 1919 р. за розпорядженням голови ВУКОПІМС М. Є. Дадикіна були призначені для обстеження музейних фондів «політичні керівники», які не завжди були компетентні у справі охорони пам'яток. Траплялись випадки, коли під приводом огляду музейних фондів політруки вилучали цінні речі – товста суконна підкладка рідкісного гобелену XVII ст., наприклад, «пішла політрукам на костюми» [9]. Такі неприпустимі випадки вкрай негативно впливали на пам'ятки та перекреслювали роботу громадських організацій, які своїми силами рятували їх від загибелі.

14 січня 1919 р. опубліковано постанову «Про конфіскацію залишеного майна» у «Вістях Тимчасового робітничо-селянського уряду України та Харківської Ради робочих депутатів» за підписами Ю. Л. П'ятакова, Е. Й. Квірінга, Артема (Ф. А. Сергєва), М. Л. Рухимовича, К. Є. Ворошилова. Після встановлення радянської влади в тій чи іншій місцевості відповідна постанова мала бути видана місцевими революційними комітетами чи радами та втілена на практиці. В першому та другому пунктах постанови зазначалося: «все лица, бежавшие из мест, в которых восстановлена Советская власть, объявляются врагами трудящихся и подлежат суду Революционного Трибунала» [10]. Відповідно все майно вищезазначених осіб з чого б воно не складалося оголошувалось власністю УСРР. Цього ж року М. Є. Дадикіном було видане розпорядження на огляд особняка Федора Терещенка на вул. Терещенківській у Києві співробітником музейного відділу ВУКОПІМС С. Фаренгольцем [11]. У одній з опечатаних кімнат під назвою «бильярдна» серед витворів мистецтва було зазначено 2 археологічні пам'ятки з бронзи та мармуру. Загалом у документі зазначено 85 найменувань [12]. Втілення цього декрету на практиці мало досить негативне значення як для художніх цінностей, так і для пам'яток археології. За матеріалами архівної справи щодо охорони старовини і мистецтва 1919 р. відомо, що більшість покинутих особняків, палаців було розграбовано та знищено. Наприклад, будівля губернаторського дому на вул. Катерининській (сучасна Липська), будівлі центральних кварталів на Липках, у помешканнях яких розмістилися радянські війська. В будинках «фінансової аристократії» було багато блискучих речей, але мало дійсно важливих з наукової точки зору. В житлових приміщеннях вищої шляхти, людей титулованих

знаходилися безцінні скарби: рідкісні старовинні книги, збірки монет, вироби з бронзи, срібла. Члени Головного Управління Мистецтв і Національної Культури М. Ф. Біляшівський, Г. Ф. Красницький, В. А. Шугаєвський за допомогою персоналу першого в Києві міського музею (сучасний Національний художній музей) активно проводили роботу з рятування культурних цінностей. На жаль, багато предметів загинуло від різних чинників: щось було розграбовано ще до повідомлення Надзвичайній комісії з охорони старовини і мистецтва, деякі речі пошкоджено від несприятливих умов зберігання. Більшість предметів загинуло у зимовий період 1919–1920 р.

Націоналізовано було й церковні цінності. Декретом РНК УСРР від 22 січня 1919 р. «Об отделении церкви от государства и школы от церкви» за підписами Артема (Ф. А. Сергєєва), І. М. Кудріна, М. Л. Грановського. У декреті зазначалося: «все имущество существующих на Украине церковных и религиозных обществ объявляется народным достоянием» [13]. Окремі предмети, які являли собою цінність з точки зору історичної, художньої або іншої цінності, місцевою Радою депутатів за погодженням з Комісаріатом освіти передавалися до сховищ УСРР [14]. Неправомірними вважалися дії про безпідставне вилучення з храмів предметів культу, виготовлених із металів, їх пошкодження або руйнування. Але в революційні часи нехтували цими правилами, що нерідко призводило до репресій проти священників і відчуження речей не важливих для наукової роботи, але цінних з матеріального боку.

18 квітня 1920 р. опубліковано постанову Народного комісаріату у земельних справах (Наркомзем) і Промислового бюро Вищої ради народного господарства (далі – ВРНГ) «Про створення Центральної Української Комісії по націоналізації землі» при Наркомземі, відповідно під його керівництвом наркома або його заступника. Крім завдань господарсько-промислового характеру, Комісія опікувалася завданнями, пов'язаними безпосередньо з археологічними дослідженнями. Комітет займався роботою з об'єднання й узгодження всіх досліджень, що стосувалися націоналізації землі, – «уложенням підставових статутів для праць по націоналізації» [15] українських земель, тобто означенням як земельних потреб, так і кількості земель потрібних для науково-дослідних робіт. Усі місцеві комісії з націоналізації землі діяли відповідно до розпоряджень Комітету, всі акти щодо націоналізації – як і для наукових завдань – погоджувалися цим органом.

Прийняті постанови та накопичення культурних цінностей підготували як законодавчу так і матеріальну базу для створення нових музеїв Києва, Харкова, Катеринослава, Чернігова, Одеси, Полтави, Житомира, які активно почали поповнюватись новими колекціями. Важливий для музейного будівництва декрет «Про купівлю для державних музеїв у приватних осіб музейних

цінностей» було прийнято 11 березня 1921 р. Рада Народних Комісарів ухвалила положення про те, що всі збірки пам'ятників мистецтва та старовини, у т. ч. й окремі речі музейного значення, в якості всенародного майна переходили у підпорядкування Всеукраїнському комітетові охорони пам'яток мистецтва, старовини та природи і його представництв на місцях – губернських повітових Комітетів охорони пам'яток мистецтва і старовини (далі – КОПМС). Виняток становили колекції, утворені творчістю або науковою працею самого власника, які необхідні йому для подальшої праці. У деяких випадках (за другим пунктом постанови) колекції, що являли історичний, археологічний, художній інтерес ВУКОПМС та його місцеві органи мали можливість придбати, сума за придбання визначалася комісією у складі голови – представника Губнаросвіти та представників з КОПМС та робітничо-селянської інспекції за згодою з продавцем. В останньому пункті декрету зазначено, що у випадку незгоди двох сторін, комісії надавалося право секвеструвати річ до вирішення питання колегією. ВУКОПМС за таких обставин мав право ухвалити примусове відчуження речі з виплатою власникові винагороди [16]. Через 5 років декрет було скасовано постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 16 червня 1926 р. «Про пам'ятники культури і природи».

Особливе значення для охорони культурної спадщини та безпосередньо археологічних пам'яток, мали перші кроки Української СРР у міжнародній діяльності на початку 20-х років ХХ ст.: укладання та підписання мирних договорів, встановлення дипломатичних відносин з іншими урядами країн. Перший союзний договір влада УСРР уклала 28 грудня 1920 р. з Радянською Росією, 31 січня 1921 р. з метою встановлення дипломатичних відносин підписано договір із Грузією. Надалі встановлено зв'язки з країнами Прибалтики: 14 лютого 1921 р. укладено мирний договір з Литвою, 3 серпня – з Латвією, 25 листопада – з Естонією [17], 18 березня 1921 р. був підписаний Ризький мирний договір між представниками Польської Республіки, РСФРР та УСРР, 2 січня 1922 р. – договір про дружбу і братерство з Туреччиною тощо. Для розуміння характеру та важливості відповідних угод для охорони археологічної спадщини, варто висвітлити основні положення деяких з них.

Варто зазначити основні положення, насамперед, Ризького мирного договору, ратифікованого 17 квітня 1921 р. Ст. XI зазначеного договору регулювала питання повернення культурних цінностей. Серед значної кількості перерахованих предметів: військові трофеї, бібліотеки, справи, документи, печатки; згадуються також археологічні й архівні зібрання, колекції та предмети, що мають історичну, національну, художню, археологічну, наукову та культурну цінність. За обоюсторонньою угодою – Росія та Україна зобов'язувалися передати до Польщі, відповідно як остання навзаєм вивезені починаючи з 1 січня

1772 р. з обопільних територій культурні цінності. Предмети мали бути повернені, незалежно від умов і розпоряджень влади за якими вони були вивезені чи якій юридичній або фізичній особі вони належали першочергово чи після вивезення. Не поширювалися ці повноваження на вивезені добровільно речі самими власниками, передані законно у спадок чи за укладеною угодою. Також у ст. XI було зазначено: якщо предмет культурної спадщини складає завершене ціле колекції світового значення, крім випадків його тісного зв'язку з історією чи культурою держави-власниці, за погодженням сторін «він міг залишитися на місці, за умови отримання еквівалента цього предмета, рівного за науковим чи художнім значенням» [18]. Важливо зазначити, що сторони погоджувалися на повернення законно вивезених або переданих предметів за відповідним договором, викупом чи обміном. Останнім, важливим з точки зору охорони археологічної спадщини, варто зазначити пункт про повернення предметів вивезених добровільно чи примусово у період з 1 серпня 1914 р. до 1 жовтня 1915 р., згідно якого поверненню підлягають всі предмети старовини, зібрання, що мають національний, історичний, художній або науковий характер, що належали органам держави, громадським установам або фізичним, юридичним особам [19]. У процесі реалізації Ризького мирного договору уряд УСРР створив Українське управління у справах евакуйованого з Польщі майна, також представник від України був призначений до складу змішаної польсько-російсько-української комісії з евакуації культурних цінностей.

Завдання повернення культурних цінностей виявилось досить складним, оскільки значна частина пам'яток була знищена, втрачена чи складала приватні колекції. Не зважаючи на труднощі, в Україні було віднайдено численні зібрання польських громадських і приватних колекцій книжок, архівів, виявлено нумізматичні колекції князів Чарторийських, Домініка Радзівіла, польські гармати XVII ст. Колекцію предметів мистецтва і старовини К. Браницького, а також зібрання Польського товариства охорони пам'яток старовини з Києва зібрати було складно через значне пошкодження та розграбування предметів під час громадянської війни. Проте польські представники наполягали на поверненні зібрань. Умови поставлені Ризьким договором передбачали повернення й українських культурних цінностей з польських земель. Процес уповільнювався внаслідок відсутності інформації про українські пам'ятки, які дозволено вивезти за положеннями договору, браку кваліфікованих кадрів, значна частина з яких займалася рятувними роботами нерухомих пам'яток у межах України. Спроби українського уряду повернути свої пам'ятки старовини і мистецтва у порівнянні з Польською державою можна назвати незначними. Загалом же, з точки зору охорони археологічної спадщини та охорони інших культурних цінностей, Ризький мирний договір сприяв значній втраті Україною пам'яток на

користь Польщі, не тільки з огляду на передання частини українських західних земель (Західна Волинь, Західне Полісся, Холмщина, Підляшшя), але й тимчасовою неможливістю (за рахунок перебування цих земель формально ще у межах УСРР) обговорення евакуації з територій українських пам'яток.

За хронологією розвитку законодавчої бази на території Української СРР наступною була прийнята постанова від 13 вересня 1921 р. «Про охорону залишків старогрецького міста Ольвії». У дореволюційний час археологічні дослідження Ольвії у значній мірі залежали від волі власників цієї землі – Кушельових-Безбородьків, потім – Мусіних-Пушкіних. Городище й найбільша частина некрополя цілком розміщувалися на поміщицькій землі, тільки досить тонка північна та північно-західна смуга некрополя була вкрита південним краєм безпосередньо села Парутине, а також цвинтарем і селянськими наділами. В Ольвії за імперської доби проводилися систематичні археологічні дослідження О. С. Уваровим (1848, 1853), І. Е. Забеліним (1873), В. М. Ястребовим (1894), Ю. А. Кулаковським (1900–1902), Б. В. Фармаковським (1898–1901, 1902–1914) [20]. Археологічні дослідження останнього припинила громадянська війна на довгі 9 років. Серед місцевого населення поновилися спроби грабінницьких розкопок, пошкодження археологічних знахідок (що мали місце ще з 1899 р.). Наприклад, знайдена селянами мармурова статуя лева афінської роботи IV–III ст. до н. е. була перепалена на вапно [21]. Територія колишньої античної грецької колонії давно потребувала опіки з боку законодавства, активізації охоронних заходів державних і громадських організацій. Згідно прийнятої постанови територія, на якій була відкрита частина стародавнього міста та некрополя Ольвії, а також прилегла недосліджена місцевість, підлягали державному захисту та переходили у підпорядкування Народного комісаріату освіти. Відповідно статусу пам'ятки рівня міжнародного значення всі знахідки під час археологічних досліджень стародавнього міста та некрополя починаючи з 1917 р. науковці мали передавати до Київського обласного історико-археологічного музею. У другому пункті постанови зазначалося, що будинок розташований на місці археологічних розкопок переходив у підпорядкування Миколаївського губернського відділу народної освіти виключно для використання з науковою метою [22]. Щоправда постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 16 червня 1926 р. цей другий пункт було скасовано, а третій і четвертий – замінено.

24 жовтня 1922 р. у Харкові за підписами голови Ради Народних Комісарів УСРР Х. Г. Раковського та керуючим справами Раднаркому П. К. Солодуба видано постанову від 17 листопада 1922 р. «Про заходи припинення вивозу за кордон речей музейного значення». У Росії подібний декрет було прийнято ще 19 вересня 1918 р. «О заперещени вьвоза за границу предметов искусства и старины», згідно з яким із метою припинення вивозу за кордон предметів

особливого художнього й історичного значення уряд постановив: «Воспретить вывоз из мест Республики и продажу за границу кем бы то ни было предметов искусства и старины без разрешений, выдаваемых Коллегией по делам музеев и охране памятников искусства и старины в Петрограде и Москве при Народном Комиссариате Просвещения или органами, Коллегиею на то уполномоченными Комиссариат по Внешней Торговле может давать разрешение на вывоз за границу памятников старины и художественных произведений только после предварительного заключения и разрешения Народного Комиссариата Просвещения» [23]. За постановою Ради Народних Комісарів на території Української СРР у Києві та Одесі при Уповнаркомзовнішторгу було створено Центральну Міжвідомчу Комісію з експертизи культурних цінностей, призначених до вивозу за кордон, у складі представників Уповнаркомзовнішторгу, Наркомосу та Уповнаркомфіну. Головними функціями Центральної комісії було: проведення експертної оцінки речей художнього, історичного й етнографічного значення, залучення цінних для науки предметів до музейного фонду Наркомосу, який компенсував їх собівартість. Краєві комісії, які створювалися при місцевих уповноважених Зовнішторгу виконували ті ж завдання, що й Центральні, але мали менше повноважень, оскільки їх постанови, експертні висновки затверджувались Центральною Міжвідомчою Комісією [24].

Варто висвітлити екскурсійно-музейну діяльність в Україні та її вплив на охорону археологічних пам'яток. В Українському кодексі законів про народну освіту, затвердженому постановою ВУЦВК від 22 листопада 1922 р. міститься важлива інформація про роботу Головополітосвіти в галузі екскурсійно-виставково-музейної діяльності. Визначаються особливі завдання комітету: 1) екскурсійне обслідування та вивчення пам'яток; 2) облік, реєстрація знахідок, як екскурсійних пунктів або екскурсійних баз; 3) включення предметів до музейних колекцій; 4) охорона та забезпечення збереження від розграбування, псування та руйнування культурних цінностей, що знаходяться на території УСРР [25]. Вже 16 червня 1926 р. уряд УСРР переглянув основні пункти постанови і залишив серед важливих завдань Комітету: обстеження й узяття на облік екскурсійним способом пам'яток; реєстрація знахідок, що становлять собою комплекс різних об'єктів дослідження, як екскурсійних пунктів або екскурсійних баз.

Поряд із екскурсійною діяльністю продовжувала розвиватися і музейна. З поповненням музейних колекцій та ускладненням музейної структури музейна політика вимагала доповнення й удосконалення відповідного правового апарату галузі. З метою удосконалення декрету «Про купівлю для державних музеїв у приватних осіб музейних коштовностей» Рада Народних Комісарів від 26 грудня 1922 р. видала постанову «Про музейні колекції» за підписами заступника Ради Народних Комісарів М. В. Фрунзе та керівника

справами Раднаркому П. К. Солодуба. Згідно з цією постановою Народний комісаріат освіти отримував право оголошувати обов'язкову реєстрацію всіх збірок пам'яток мистецтва та старовини, а також коштовних для музеїв УСРР речей. Предмети, що знаходилися в музейних колекціях, але не мали музейного значення, комісією у складі представників Наркомдержконтролю, Уповнаркомфіну, а також представника (голови комісії) з НКО УСРР виставлялися на продаж. Отримані суми останній повертав до музеїв у межах відкритих для них згідно кошторисів кредитів [26].

Для охорони нерухомих археологічних пам'яток, які найбільш зазнавали пошкодження і знищення від скарбощукачів, НКВС УСРР видав 25 січня 1924 р. циркуляр про охорону курганів як історичних пам'яток. Згідно з цим документом усі місцеві органи охорони пам'яток видавали особливі постанови, які забороняли самочинні розкопки курганів без дозволу органів Наркомосу, що значно зменшило несанкціоновані розкопки та вилучення цінних з точки зору науки археологічних пам'яток [27].

31 травня 1924 р. постановою «Про охорону стародавньої грецької колонії Ольвії» було переформовано та доповнено нормативний акт «Про охорону залишків старогрецького міста Ольвії». Згідно зазначеної постанови, вся територія колонії оголошувалася національною власністю УСРР. Науковий комітет НКО УСРР був уповноважений видавати відкриті листи та дозволи на розкопки й наукове дослідження території, будь-які неконтрольовані дії на зазначеній місцевості каралися законом. За особливими вказівками Наукового комітету Наркомосвіти археологічні знахідки з території Ольвійської колонії ставали власністю держави і за всіма вимогами мали бути передані до Археологічного музею УСРР [28]. Прийнята постанова привнесла нові якісні зміни в охорону залишків старогрецького міста Ольвії. Активізація та принципи колективної роботи учених, залучення спеціальних технічних засобів для збереження розроблених дільниць – не тільки поповнили зібрання музеїв новими знахідками, але й покращили стан вже досліджених нерухомих пам'яток.

Загалом, закони у галузі охорони пам'яток матеріальної культури, прийняті в УСРР впродовж 1919–1925 років не задовольняли потреб із охорони археологічних та інших культурних цінностей повною мірою. Через це вказаний період характеризується відсутністю правових документів: 1) які б в цілому систематизували й увібрали основні положення щодо охорони культурних пам'яток, а не вирішували лише окремі питання; 2) окреслили повноваження та напрямки діяльності органів, що відали пам'ятниками культури й природи; 3) удосконалили процес реєстрації пам'яток; 4) містили чітку класифікацію пам'яток.

Серед законів, що внесли дійсно позитивні зміни в охорону археологічної спадщини протягом 1919–1925 років варто зазначити декрет «Про переда-

чу історичних і мистецьких цінностей у відання Народного комісаріату освіти», декрет «Про купівлю для державних музеїв у приватних осіб музейних цінностей», постанову «Про охорону залишків старогрецького міста Ольвії», «Про заходи припинення вивозу за кордон речей музейного значення».

Джерела та література

1. Україна. Верховна Рада. Кабінет Міністрів. Закон «Про охорону археологічної спадщини» // Кабінет Міністрів України. – К., 2004 – С. 361.
2. Деякі актуальні питання збереження культурної спадщини України / О. М. Титова // Праці Центру пам'яткознавства. – К., 2009. – Вип. 16. – С. 6.
3. Законодавство про пам'ятники історії та культури (Збірник нормативних актів) / Під ред. О.Н. Якименка. – К.: Вид-во політичної літератури України, 1970. – С. 5.
4. Центральний державний архів вищих органів влади та державного управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 166, оп. 1, спр. 2, арк. 29–30.
5. Там само, арк. 62.
6. Там само, спр. 698, арк. 166.
7. Там само, арк. 169.
8. *Алексєєв О.О.* Формування пам'яткоохоронного законодавства в перші роки радянської влади (1917–1920 рр.) / О.О. Алексєєв // Наук. пр. іст. ф-ту Запоріж. нац. ун-ту: зб. наук. пр. – 2009. – Вип. 27. – С. 119.
9. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі – ІР НБУ), ф. X, спр. 12617, арк. 5–6.
10. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины за 1919. – К.: Т-во «Печатня С.П. Яковлева», 1919. – С. 22.
11. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, спр. 698, арк. 166.
12. Там само, арк. 173.
13. Там само, спр. 2, арк. 4.
14. КІРС і Радянська держава про релігію та атеїстичну пропаганду: Зб. док. і матер. – К.: Держполітвидав УРСР, 1962. – С. 149.
15. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1919–1920 рр. X.: Правительственная типография, 1921. – С. 181–182.
16. Збір законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1921 р. – X.: Вторая Советская типограф., 1921. – С. 121–122.
17. Україна в міжнародних відносинах. Енциклопедичний словник-довідник. Вип. 2. Предметно-тематична частина: Д–Й / Відп. ред. М. М. Варварцев. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – С. 35–36.
18. *Гетьман Д.І.* Ризький мирний договір 1921 року та питання повернення культурних цінностей у польсько-українських взаєминах / Д.І. Гетьман // *Магістеріум*. – К., 2004. – Вип. 17. – С. 28–35.
19. Документи внешней политики СССР. Т. 3: 1 июля 1920 г. – 18 марта 1921 г. / Под ред. Г.А. Белова и др. – М.: Гос. изд. полит. лит., 1959. – С. 633.
20. ІР НБУ, ф. X, спр. 15293 – 15294, арк. 6–7.
21. Там само, арк. 19–22.
22. Збір законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1921 р... – С. 584.
23. Советское законодательство о памятниках истории и культуры: сб. док. и материалов (1917–1972 гг.) – Минск, 1972; Охрана памятников истории и культуры: сб. док. – М., 1973. – С. 19–20.
24. Збірник постанов та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1922–1923 рр. – X.: Літо-друкарня «Книгоспілки», 1922. – С. 782.
25. Законодавство про пам'ятники історії та культури... – С. 24–25.
26. Збірник постанов та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1922–1923 рр... – С. 1114–1115.

27. Акуленко В.І. Охорона пам'яток культури в Україні (1917–1990) / В.І. Акуленко: [Монографія]. – К.: Вища школа, 1991. – С. 48.
28. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України: 4-е видання (офіційне) Народного Комісаріату Юстиції. – Х.: Друкарня УВО ім. М. Фрунзе, 1924. – С. 112–114.
29. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 456, арк. 167–173.

Горькова А.А. Законодательная база Украинской ССР в области охраны археологического наследия (1919–1925 гг.)

В статье рассмотрен процесс становления и развития законодательной системы в области охраны культурных памятников в советской Украине. Проанализировано влияние законодательных актов на охрану и сохранение археологических памятников.

Ключевые слова: законодательство, культурное наследие, археологические памятники.

Horkova A.O. The legislative framework of the Ukrainian SSR in the field of protection of archaeological heritage in 1919–1925

This article describes the process of formation and development of the legal system in the field of protection of cultural monuments in the Soviet Ukraine. The impact of legislation on the protection and preservation of archaeological monuments is analyzed.

Key words: legislation, cultural heritage, archaeological monuments.

Подано до друку: 02.04.2013 р.

УДК: [351.853:726](477.75)«195/196»

А.А. СОКОЛОВ

Пам'ятки культурної архітектури Криму між «серпом і молотом» хрущовських релігійних гонінь (кінець 50-х – середина 60-х років ХХ ст.)

Розглянуто проблему охорони пам'яток культурної архітектури в Криму за часу перебування на посаді Першого секретаря ЦК КПРС М.С. Хрущова. На конкретних прикладах показано вплив політичних установок, вищого керівництва країни на стан пам'яток. Переданий масштаб атеїстичної компанії. Продемонстровано безсилля пам'яткоохоронного законодавства і волонтаристський характер прийнятих рішень. Особлива увага приділяється фактам руйнування культових будівель, доведення їх до аварійного стану і використання з господарською метою. В якості прикладів показана непростя доля собору св. Володимира в Херсонесі, церкви архангелів Михаїла і Гавриїла в Феодосії, храму Іоанна Предтечі в Керчі, мечетей Джума-Джамі та Муфти-Джамі. Визначені наслідки такої політики, що завдала невиправної шкоди культурній спадщині Криму.

Ключові слова: охорона пам'яток, культові пам'ятки, архітектура, руйнування, М.С. Хрущов.

Охорона пам'яток історії та культури являє собою історичне суспільне явище, обумовлене багатьма об'єктивними факторами. Важливу роль серед них займає вплив діючого політичного режиму на ставлення до спадщини, підтримку або заборону заходів, спрямованих на збереження національного культурного надбання. Яскравим прикладом тісного взаємозв'язку політики радянської держави і стану справ у галузі охорони пам'яток є, на наш погляд, епоха т.зв. хрущовського волонтаризму.